

MONUMENTENZORG TIJDENS DE BEZETTING

EEN ZOEKTOCHT NAAR NATIONAALSOCIALISTISCH
RESTAUREREN IN NEDERLAND 1940-1944

MARTIJN DE JONG

- ◀ 1. Het Makelaarscomptoir aan de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam vóór de restauratie in 1937 door Jan de Meijer (Stadsarchief Amsterdam)
- ▲ 2. Het Makelaarscomptoir aan de Nieuwezijds Voorburgwal na de restauratie, ca. 1939 (Stadsarchief Amsterdam)

Ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg schreef Wilhelm Martin (1876-1954) in 1943 het boekje *Herleefde schoonheid*.¹ Daarin is een overzicht opgenomen van de voltooide en op dat moment in uitvoering zijnde restauraties. Volgens deze lijst werden tussen 1941 en 1943 vijftig restauraties voltooid en werd met 43 restauraties begonnen.² Ondanks het feit dat het restaureren tijdens de bezetting kennelijk gewoon doorging, is de monumentenzorg onderbelicht gebleven in het

onderzoek naar de invloed van het nationaalsocialisme op de Nederlandse kunst- en cultuursector in de bezettingsjaren, zoals Veerle Simons in 2014 terecht constateerde.³ Een van de terreinen die in dit verband nog nauwelijks aan bod is gekomen, is de Nederlandse restauratietheorie en -praktijk.

Wel zijn er eerder enkele aanzetten gegeven tot het bestuderen van de invloed van het nationaalsocialisme op de Nederlandse monumentenzorg en het restauratiewezen. Wim Denslagen stelde al in 1987 de vraag wat de nationaalsocialistische cultuurpolitiek voor de restauratie van monumenten heeft betekend.⁴ Ook merkte Denslagen op dat een bepaald soort restauraties bij de Duitse cultuurpolitiek in goede aarde viel.⁵ Maar welke restauraties waren dat dan? Door wie en volgens welke principes werden monumenten gerestaureerd? Bestonden er eigenlijk wel specifiek nationaalsocialistische restauratieprincipes? En hoe aannemelijk is het te veronderstellen dat dergelijke nationaalsocialistische restauratieprincipes in een tijdsbestek van vier jaar tot het dagelijkse restauratiewerk konden doordringen?

Met dit artikel wil ik een aanzet geven tot verder onderzoek naar 'nationaalsocialistisch restaureren' in Nederland.⁶ Het onderzoek beperkt zich tot de periode 1940-1944. Na 1944 werd vanwege de oorlogsomstandigheden niet meer aan restauraties gewerkt. Een tweede beperking komt voort uit de keuze van het bronnenmateriaal. Naast de secundaire literatuur is voornamelijk gebruik gemaakt van de archieven van de Nederlandse Kultuurkamer, de Nederlandsche Kultuurraad en de jaargangen van het nationaalsocialistische cultuurtijdschrift *De Schouw*.

MONUMENTENWETGEVING

Een aantal bestaande studies naar de monumentenzorg in bezettingstijd laat zien dat door de Duitse bezetter veel belang werd toegekend aan de instandhouding van erfgoed. Een van de initiatieven van de bezetter op dat terrein was de poging om in Nederland een nationale monumentenwet in te voeren. Nederland was kort voor de oorlog namelijk een van de weinige landen waar de bescherming van het erfgoed nog niet wettelijk was geregeld. Jan Albert Cornelis Tillema stipte dit aspect van de monumentenzorg al kort aan in *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*.⁷ Max Polano en Marieke Kuipers zetten dit thema uitvoeriger uiteen in hun artikel in *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*.⁸ Uit dit artikel blijkt dat tussen 1940 en 1943 vijf wetsvoorstellen werden uitgewerkt. Van Duitse zijde werd een centraal geleide monumentenzorg voorgestaan met een Monumentenraad als centraal bestuursorgaan, dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg had moeten vervangen. Dit centralistische uitgangspunt, het zogenaamde leidersbeginsel, bleek

een van de onoverkoombare breekpunten. De verschillende partijen konden het maar niet eens worden en de politieke en materiële omstandigheden maakten het steeds moeilijker een nieuwe wet en de bijbehorende organisatiestructuur van de grond te krijgen. Uiteindelijk werd besloten om definitief van het wetsvoorstel af te zien, waardoor de wettelijke regeling van de monumentenzorg, in de woorden van Polano en Kuipers, slechts een 'papieren Cerberus zou blijven'.⁹

ORGANISATIESTRUCTUUR VAN DE MONUMENTENZORG

Ook de 'gelijkschakeling' van culturele organisaties lijkt geen concrete invloed te hebben gehad op het werk van de monumentenzorg. De gelijkenschakeling betekende dat de Nederlandse cultuursector, waaronder de monumentenzorg, in dienst moest worden gesteld van het nationaalsocialisme en zijn ideologie. De eerste stap werd in 1940 gezet door het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) te splitsen in het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (OWK) en het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK). De afdeling Kunsten en Wetenschappen (KW) van OKW heette voortaan Kultuurbescherming en Wetenschap. Kunstenaars en architecten vielen onder het DVK, maar monumentenzorg was een zaak van de afdeling Kultuurbescherming en Wetenschap van OWK. De Rijkscommissie en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werden overigens intact gelaten en konden tijdens de bezetting hun werk grotendeels voortzetten.¹⁰ Om de traag verlopende culturele gelijkenschakeling te bespoedigen, richtte de Rijkscommissaris voor de bezette gebieden, Arthur Seyss-Inquart (1892-1946), in 1941 bij verordening twee organisaties op: de Nederlandsche Kultuurkamer en de Nederlandsche Kultuurraad.¹¹

De Nederlandsche Kultuurkamer (NKK) was het Nederlandse equivalent van de Duitse *Reichskulturkammer*. Aan het hoofd van de NKK stond Tobie Goedewaagen (1895-1980), die tevens leiding gaf aan het DVK. De Kultuurkamer was georganiseerd in gilden, die op hun beurt bestonden uit vakgroepen. Architectuur en monumentenzorg werden ondergebracht in het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende kunsten en Kunstambacht (BKK). De Rijksmonumentenzorg viel daar als overheidsinstantie overigens buiten. Architecten dienden echter wel lid te worden van de NKK en vielen dan onder de vakgroep Bouwkunst. De vakgroep stond aanvankelijk onder leiding van de bekende Amsterdamse architect Jan Gratama (1877-1947). Al na een paar weken werd Gratama echter alweer uit deze functie ontheven en vervangen door de Haagse restauratiearchitect Gerard Adriaan Cornelis Blok (1903-1972).¹²

De NKK was bovenal een beroepsorganisatie die de cultuursector moest ordenen en zuiveren ten behoeve

van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek, maar streefde daarnaast ook naar architectuurbevordering in nationaalsocialistische geest. David Keuning toont in zijn recent gepubliceerde proefschrift *Bouwkunst en de Nieuwe Orde* echter aan dat enige bevordering van nationaalsocialistische architectuur door de NKK nauwelijks van de grond kwam.¹³ Voor een beïnvloeding van restauratievraagstukken vanuit de NKK zijn in de archieven geen aanwijzingen te vinden.¹⁴

Tegelijk met de Kultuurkamer werd de Nederlandse Kultuurraad opgericht, die onder leiding van hoogleraar klassieke archeologie Geerto Aeilko Sebo Snijder (1896-1992) kwam te staan. De taak van de Kultuurraad was de ontwikkeling van het Nederlandse cultuurleven te bevorderen, waaronder de monumentenzorg. Alle publiekrechtelijke en privaatrechtelijke instellingen en autoriteiten waren verplicht inlichtingen en gegevens te verstrekken aan de Kultuurraad indien daar om gevraagd werd.¹⁵ Ook de departementen dienden Snijder op de hoogte te brengen van belangrijke kwesties. De bevoegdheden van de Kultuurraad werden feitelijk gelijkgesteld aan die van de departementen.¹⁶ De Kultuurraad vergaderde uiteindelijk slechts vijf keer en Snijder concludeerde tijdens de laatste vergadering in juni 1944 dat het werk van de Kultuurraad vooral het nalopen van kleine dingen betrof.¹⁷

Voor zover de archiefstukken ons vertellen heeft de Kultuurraad zich niet inhoudelijk bemoeid met restauratievraagstukken.¹⁸ De grote uitzondering is de wederopbouw en restauratie van de abdij en het stadhuis in Middelburg. Onder redactie van Koos Bosma zijn de discussies rondom de restauraties in Middelburg uitvoerig uiteengezet in *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd*.¹⁹ De opgave was echter uitzonderlijk vergeleken met het 'standaard' restauratiewerk tijdens de bezettingsperiode, vanwege de bijzondere ideologische en propagandistische waarde die door de nazi's werd toegekend aan Middelburg. De stad moest een 'brandpunt worden van de Rijksgedachte' en de eenheid van het Derde Rijk uitstralen.²⁰ Aanvankelijk was de restauratie een Nederlandse aangelegenheid, totdat Seyss-Inquart opdracht gaf tot het opstellen van een rapport over de Middelburgse monumenten. Snijder liet daarop een alternatief plan ontwerpen. De uitgangspunten voor de restauratie van Duitse en Nederlandse zijde lagen zover uit elkaar dat geen enkel ontwerp tot genoegdoening van beide zijden leidde. Daarnaast verzette de Rijkscommissie zich, in de persoon van Jan Kalf (1873-1954), fel tegen de Duitse plannen, omdat het afwijzen van het restauratieplan tevens het afwijzen betekende van de Duitse ambities voor de stad Middelburg. Uiteindelijk kwam er tijdens de bezetting van de daadwerkelijke restauratie weinig terecht en was de nationaalsocialistische bemoeienis beperkt gebleven tot 'enkele schermutselingen'.²¹

RESTAURATIEPRINCIPES

Zoals reeds beschreven heeft de bezetter tevergeefs geprobeerd een monumentenwet te implementeren en hebben de belangrijkste nationaalsocialistische cultuurpolitieke organisaties het restaureren niet weten te beïnvloeden. Uit de archiefstukken van de Kultuurkamer en de Kultuurraad zijn bovendien geen nationaalsocialistische restauratieprincipes te destilleren. Bestond er wel zoiets als 'nationaalsocialistisch restaureren' in Nederland? Welke monumenten zag de bezetter vanuit de nationaalsocialistische cultuurpolitiek het liefst gerestaureerd worden? En welk soort restauraties sloot zo goed aan bij de Duitse cultuurpolitiek, zoals Denslagen opmerkte, en waarom?

Het touwtrekken rondom de restauraties in Middelburg vormt een goed beginpunt in deze zoektocht, omdat het het enige restauratievraagstuk lijkt te zijn waarin de bezetter zich concreet heeft gemengd. In essentie kwam het geschil over de restauratie van de abdij en het stadhuis neer op de keuze tussen een 'zuivere' reconstructie van de vooroorlogse situatie in combinatie met eigentijdse uitbreidingen enerzijds, en een monumentale, 'archaïserende' reconstructie in oude luister, zoals het door de bouwmeesters ooit bedoeld zou zijn geweest, anderzijds.²² Het plan dat namens de Kultuurraad in 1942 gepresenteerd werd, werd gestaafd met bouwhistorisch onderzoek van kunsthistoricus – en fanatieke nationaalsocialist – George Charles Labouchere (1896-1972) en architect Theunes ('Toon') Haakma Wagenaar (1908-1986). Het plan omvatte de 'voltooing' van het oorspronkelijke middeleeuwse plan in laatgotische stijl, gegroepeerd rondom een binnenplaats en bekroond door een belfort. In het plan was echter ook een loggia in de noordgevel toegevoegd om aan te tonen dat een ontwerper, ook bij het vasthouden aan een zuivere laatgotische vormentaal, als scheppend kunstenaar de mogelijkheid heeft iets oorspronkelijks te maken, dat toch in het geheel past.²³ Ook met betrekking tot de abdij pleitten Snijder, Labouchere en Haakma Wagenaar voor een historisch gegronde reconstructie van de gotische abdij met een monumentale uitstraling. Het uitgangspunt van de Rijkscommissie was daarentegen de 'typisch Hollandse schilderachtigheid' van verschillende toegepaste bouwstijlen door de eeuwen heen. Van beide reconstructies kwam tijdens de oorlog niet veel meer terecht, maar de ruïnes werden wel in stand gehouden.²⁴ De Kultuurraad stuurde in beide gevallen aan op monumentaliteit en de daarmee samenhangende reconstructie van de oorspronkelijk geachte, stijlzuivere, toestand, zoals het ooit bedoeld zou zijn. Een nieuwe toevoeging in laatgotische stijl werd door Snijder eveneens verantwoord geacht. Hebben we hier dan te maken met een typisch nationaalsocialistische restauratieopvatting?

De plannen van Snijder tonen enige overeenkomsten

met de Duitse restauratiepraktijk ten tijde van het nationaalsocialisme, waar twee restauratiemethoden de monumentenzorg beheersten: 'Restaurierung nach Befund' en 'schöpferische Denkmalpflege'. Bij de 'Restaurierung nach Befund' ging men op zoek naar bouwhistorische aanwijzingen die als 'oorspronkelijk' konden worden aangewezen. De zoektocht naar het 'authentieke' en het reconstrueren van de 'oorspronkelijke' toestand bepaalden de ingrepen bij een restauratie. De voorgestelde restauraties door Snijder lijken hier bij aan de sluiten. De 'schöpferische Denkmalpflege' werd onder andere in de Beierse monumentenzorg veelvuldig toegepast, zowel voor als tijdens het nationaalsocialistisch bewind, door bijvoorbeeld de Duitse restauratiearchitect Rudolf Esterer (1879-1965). Volgens deze methode was het geoorloofd door nieuwe toevoegingen een esthetisch bevredigend totaalbeeld te creëren indien er te weinig aanknopingspunten waren om de oorspronkelijk geachte toestand te reconstrueren. Het onderscheid tussen wat oud en nieuw was, werd daarbij zo veel mogelijk aan het oog onttrokken. Een sprekend voorbeeld van de 'schöpferische Denkmalpflege' is de restauratie van de Keizerburcht in Neurenberg vanaf 1934, waartoe Adolf Hitler zelf opdracht had gegeven. In het geval van de Keizerburcht werd in feite een eigentijdse, gepropageerde voorstelling van een middeleeuwse burcht gerealiseerd. Deze restauratieopvattingen waren niet specifiek nationaalsocialistisch, maar waren vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw steeds meer gemeengoed geworden binnen de Duitse monumentenzorg.²⁵

RESTAURATIES IN DE SCHOUW

Behalve in de archieven van de Kultuurkamer en de Kultuurraad is ook in het nationaalsocialistische cultuurtijdschrift *De Schouw* onderzoek gedaan naar een specifiek nationaalsocialistische visie op restaureren. Maar ook uit deze bron vallen mijns inziens niet echt nationaalsocialistische restauratiebeginselen te halen, wel enkele voorkeuren van de auteurs en de redactie.

De architectuur uit met name de eerste helft van de zeventiende eeuw werd beschouwd als toonbeeld van de bloeitijd van de Nederlandse bouwkunst, negentiende-eeuwse ingrepen en toevoegingen konden op weinig sympathie rekenen. De negentiende eeuw werd in de nationaalsocialistische ideologie namelijk beschouwd als een periode van na-aperij en holle architectonische gebaren. Veranderingen aan gebouwen uit met name het laatste kwart van de negentiende eeuw werden dan ook steevast weggezet als 'verminking' of 'ontsiering'.²⁶ De implicatie hiervan voor restauraties was dat reconstructies van zeventiende-eeuwse gebouwen door het terugbrengen van puien, kruisvensters en roedeverdelingen in zeventiende-eeuwse trant de goedkeuring van *De Schouw* konden wegdragen.

Een voorbeeld dat door de Amsterdamse architect Ben Moritz (1906-2000) in *De Schouw* werd uitgelicht, is de restauratie van het Amsterdamse Makelaarscomp-toir aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Het zeventiende-eeuwse pand was in 1937 gerestaureerd door Johan B.A. (Jan) de Meijer (1872-1950). De zeventiende-eeuwse renaissancegevel was in de negentiende eeuw afgebroken en vervangen door een bruin geoliede klokgevel (afb. 1). De kruisvensters waren al in de achttiende eeuw vervangen door schuifvensters met achttiende-eeuwse roedeverdeling.²⁷ De Meijer reconstrueerde de oorspronkelijk geachte toestand met geornamenteerde trapgevel en kruiskoziijnen, waardoor het pand volgens Moritz weer in zijn oude luister prijkte en wederom een sieraad voor de stad vormde (afb. 2).²⁸

Naast de zeventiende-eeuwse burgerlijke bouwkunst werd in *De Schouw* ook veel aandacht besteed aan de kleine middeleeuwse bakstenen kerken. Speciale aandacht ging daarbij uit naar provincies als Friesland, Groningen en Drenthe. Deze provincies zouden een veel langere culturele geschiedenis hebben gehad dan het westen, al zou het oosten van Nederland vanaf het einde van de zestiende eeuw geïsoleerd zijn geraakt van Holland en zou er geen belangstelling meer zijn geweest voor deze streken, die 'trouw vasthielden aan bloed en bodem'. Door dit isolement zou in deze provincies daarentegen de volkse cultuur beter bewaard zijn gebleven.²⁹

In verschillende artikelen werd daarnaast op de grote stamverwantschap tussen deze regio's en het Duitse Rijk gewezen, ondanks dat deze verbondenheid onderbroken zou zijn geweest door de aansluiting bij de Republiek. In de architectuur kwam deze verwantschap volgens de nationaalsocialistische opvattingen tot uitdrukking in de vele middeleeuwse, romaans-gotische bakstenen dorpskerkjes.³⁰ De bakstenen dorpskerken in Groningen, zoals die van Stedum, Loppersum en Garmerwolde, waren volgens de nationaalsocialisten binnen Nederland juist dé uitdrukking van het sterke en uitgesproken eigen karakter van de provincie. Grote waardering werd dan ook uitgesproken voor het stimuleren van de restauraties van de kerken in Stedum en Garmerwolde.³¹ Beide kerken werden gerestaureerd naar plannen van Adrianus Rudolphus Wittop-Koning (1878-1961). De kerk in Stedum werd in de jaren 1937-1939 bijvoorbeeld ontdaan van haar negentiende-eeuwse toevoegingen, zoals de polychromie in het interieur.³²

De afkeer van negentiende-eeuwse architectuur en restauraties zien we ten tijde van het nationaalsocialisme zowel in de Duitse monumentenzorg terug, als bij een aantal Nederlandse architecten die sympathiseerden met het nationaalsocialisme. In Duitsland werd het ongedaan maken van negentiende-eeuwse, historiserende vernieuwingen en restauraties door de nazi's zelfs met de speciale term 'Entschandlung'

aangeduid. Hoewel de afkeer van het negentiende-eeuwse historisme al voor de machtsovername in 1933 gemeengoed was geworden binnen de Duitse monumentenzorg, werd de tendens tot 'Entschandlung' door de nazi's gedeeld en verder aangemoedigd.³³ Het voorbeeld van Stedum toont aan dat deze tendens ook in Nederland vlak voor de bezetting al in de restauratiepraktijk voorkwam.

DRIE RESTAURATIEARCHITECTEN EN HUN NATIONAALSOCIALISTISCHE SYMPATHIEËN

Een van de bekendste Nederlandse architecten die sympathiseerden met het nationaalsocialisme is Jan Gratama. Ook volgens Gratama was de vroege zeventiende-eeuwse bouwkunst de architectuur bij uitstek als uitdrukking van het Nederlandse volkskarakter. De negentiende-eeuwse bouwkunst en de 'verminderingen' uit die tijd moesten het ook bij hem ontgelden. Zo schreef hij over het pand Oude Schans 39 in Amsterdam, waarvan hij in 1941 de restauratie voltooid had: 'De gevel had een leelijke onderpui uit de eerste helft der negentiende eeuw: daarop stond de fraaie bovenbouw uit de eerste jaren der zeventiende eeuw, wel zeer verwaarloosd, in details hier en daar verminkt en ontdaan van zijn oorspronkelijken trapgevel' (afb. 3). Vervolgens prijst hij de vroegzeventiende-eeuwse gevelarchitectuur vanwege haar compositie en evenwichtigheid en als uitdrukking van de Nederlandse volkskracht.³⁴ Oude Schans 39 werd, naast een groot aantal andere Amsterdamse voorbeelden, door Moritz in zijn artikel geprezen als voorbeeld van een goede restauratie (afb. 4).³⁵ Simons concludeerde in 2014 in haar onderzoek naar Jan Gratama echter dat zijn ideeën over restaureren niet lijken te zijn ontstaan onder invloed van het nationaalsocialisme, maar dat hij deze al sinds de jaren twintig van de twintigste eeuw had ontwikkeld.³⁶

Een andere architect met nationaalsocialistische sympathieën was de Amersfoortse stadsarchitect Christiaan Bonifacius van der Tak (1900-1977). Over zijn leven en werk verscheen in 2007 een uitgebreide monografie van A. Groot en M. Cramer.³⁷ De tekst van zijn boekje *Stadsherstel* uit 1944 verscheen reeds in 1942 in een verkorte versie in het *Bouwkundig Weekblad*, dat toen al was overgenomen door de Kultuurkamer.³⁸ Zijn restauraties in Amersfoort omvatten eveneens reconstructies van de oorspronkelijk geachte toestand en konden op veel waardering rekenen uit nationaalsocialistische hoek. Daarnaast uitte Van der Tak in *Stadsherstel* duidelijk zijn afkeer van de negentiende-eeuwse architectuur en de twintigste-eeuwse 'vermicelli-architectuur' (Jugendstil). Deze restauratieprincipes lijken bij de architect echter evenmin te zijn ontstaan vanuit nationaalsocialistische overtuigingen. Zijn optimistische houding ten opzichte van de bezetter moet vooral gezocht worden in de toegenomen

belangstelling voor het gebouwde erfgoed, dat zich bijvoorbeeld uitte in een toename van het aantal subsidies.³⁹ Daarnaast genoot hij bij zijn reconstruerende restauraties de volle medewerking van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en de restauraties zouden zelfs sterk vanuit het Rijksbureau zijn beïnvloed.⁴⁰ De drang om te reconstrueren was dan ook nooit helemaal verdwenen binnen de Nederlandse monumentenzorg. Ondanks de 'moderne' *Grondbeginselen* van de Nederlandse Oudheidkundige Bond uit 1917, waarvan vernieuwen in eigentijdse vormen een van de belangrijkste basisprincipes was, werd in de daaropvolgende decennia nog volop historiserend gereconstrueerd. Beide restauratiewijzen bleven in feite naast elkaar bestaan. De restauratieprincipes van de Bond werden echter slechts in enkele gevallen toegepast. Er bestond in de monumentenzorg dan ook weinig bezwaar tegen reconstructie, zolang dat maar zorgvuldig gebeurde.⁴¹

Een minder bekende, maar binnen nationaalsocialistische kringen zeer actieve architect was de eerdergenoemde G.A.C. Blok. Ook voor Blok was de zeventiende-eeuwse bouwkunst het hoogtepunt van de Nederlandse architectuur en de negentiende eeuw een tijdperk van verval en verderf.⁴² Nadat hij in 1933 lid was geworden van de NSB, vervulde hij verschillende taken binnen de beweging. In dit verband zijn vooral zijn restauraties voor de NSB van belang. De projecten van Blok zijn zover mij bekend de enige Nederlandse voorbeelden van restauratieopdrachten voor nationaalsocialistische organisaties. Vanaf 1941 restaureerde hij het Boorhuis in Den Haag ten behoeve van de Nationale Jeugdstorm en in 1943 kreeg hij van NSB-leider Anton Mussert opdracht het huis Korte Vijverberg 3 in Den Haag te restaureren. Het Boorhuis was onderdeel van de geschutsgieterij aan het Smidswater en hoogstwaarschijnlijk in 1781 gebouwd.⁴³ Ondanks de achttiende-eeuwse oorsprong van het Boorhuis ging Blok bij de restauratie uit van een datering in de zeventiende eeuw.⁴⁴ Een bestek of beschrijving van de restauratie ontbreekt, maar foto's van de hand van de bekende architectuurfotograaf Evert Marinus van Ojen (1886-1964) maken duidelijk dat herstel van een zeventiende-eeuwse toestand het doel moet zijn geweest, met name in het interieur. Het interieur werd door Blok vormgegeven in een vroegzeventiende-eeuwse trant (afb. 5). Opvallend is het behoud van de trappaal in Lodewijk xv- of rococostijl, die ofwel uit de bouwtijd moet stammen of later als negentiende-eeuwse neostijl toegevoegd moet zijn. Het ontbreken van beschrijvingen of interieurfoto's van voor de restauratie maakt het lastig te beoordelen hoe Blok hier precies te werk is gegaan. Ook Bloks motieven voor de keuze van zeventiende-eeuwse vormen zijn niet met zekerheid vast te stellen.

Het huis Korte Vijverberg 3 in Den Haag is het best

3. Oudeschans 39 (midden) in Amsterdam vóór de restauratie in 1941 onder leiding van Jan Gratama (Stadsarchief Amsterdam)

4. Oudeschans 39 na de restauratie onder leiding van Jan Gratama, ca. 1941 (Stadsarchief Amsterdam)

5. Centrale hal van het Boorhuis in Den Haag na de restauratie door G.A.C. Blok, ca. 1942, foto E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief)

gedocumenteerde voorbeeld van het werk van Blok. De architect deed uitgebreid verslag van de restauratie in drie artikelen in *De Schouw*. Het pand uit 1633 was in 1725 vergroot met een verdieping en twee vleugels en naar de smaak van die tijd verbouwd. In 1941 werd het pand door het Duitse leger in bezit genomen en gebruikt als officierscasino. Begin 1943 gaven de Duitsers het gebouw vrij en nam de NSB het in gebruik voor de huisvesting van de Secretarie van Staat, die het toekomstige aandeel van de NSB in het landsbestuur moest voorbereiden.⁴⁵ Ondanks de zeventiende-eeuwse oorsprong vormde het behoud en herstel van de achttiende-eeuwse toestand voor Blok de leidraad voor de restauratie. De restauratie bestond daarnaast uit een combinatie van reconstruerende, behoudende en vernieuwende ingrepen. Hieraan lijken eerder kunsthistorische en pragmatische dan ideologische of sym-

bolische overwegingen ten grondslag te hebben gelegen. De achttiende eeuw met zijn Lodewijkstijlen werd door nationaalsocialistische architectuurhistorici, zoals Frans Vermeulen (1883-1961), namelijk als een periode van achteruitgang gezien. Door verderfelijke Franse en Joodse invloeden zou de architectuur als het ware haar Nederlandse ziel hebben verloren.⁴⁶ De achttiende-eeuwse vormentaal ten spijt zou Mussert de restauratie echter als toonbeeld hebben beschouwd van de door de nationaalsocialisten gewenste omgang met het gebouwd erfgoed.⁴⁷ Gewenst niet zo zeer omwille van specifieke restauratiekeuzes, maar wegens de rol van de overheid op het gebied van monumentenzorg (afb. 6-8).

Uit het voorgaande kan een aantal uitgangspunten voor restauraties gedestilleerd worden die vanuit de nationaalsocialistische cultuurpolitiek op zijn minst

werden gewaardeerd. Ten eerste moet de uitgesproken nationaalsocialistische waardering voor de vroegzeventiende-eeuwse bouwkunst genoemd worden. Daarnaast was er de tendens reconstruerend te restaureren en de 'oorspronkelijk bedoelde' toestand terug te brengen, zelfs als die nooit had bestaan, zoals in Middelburg. Daarmee verbonden is de afkeer van de negentiende-eeuwse architectuur en restauraties en de tendens deze latere ingrepen ongedaan te willen maken.

Maar in hoeverre waren deze uitgangspunten uitgesproken nationaalsocialistisch? In de artikelen in *De Schouw* worden deze uitgangspunten wel geprezen, maar ze zijn voor zover bekend niet door de nationaalsocialisten als lijst van voorgestane restauratiebeginselen verkondigd of gepubliceerd, zoals de Oudheidkundige Bond bijvoorbeeld in 1917 zijn restauratiebeginselen propageerde, die bovendien vlak voor de oorlog nog eens herhaald werden in het *Bouwkundig Weekblad*.⁴⁸ Bovendien is gebleken dat bijvoorbeeld Jan Gratama zijn ideeën over het restaureren van monumenten al in de jaren twintig had ontwikkeld. Sterker nog: ook binnen de Rijksmonumentenzorg had de drang tot reconstrueren ook na 1917 de overhand gehouden. De restauratie door Blok van Korte Vijverberg 3 wekt bovendien het vermoeden dat in Nederland niet zoiets bestond als een specifiek 'nationaalsocialistische restauratiewijze'. Van een breuk met het verleden lijkt vanaf 1940 dan ook geen sprake te zijn geweest. De overheersende restauratiepraktijk in 1940, waarin wel volop gereconstrueerd werd, doch op basis van architectuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek, lijkt goed te hebben aangesloten bij de nationaalsocialistische cultuurpolitiek.

RESTAUREREN IN NAZI-DUISSLAND

Al eerder werd hier en daar een uitstap gemaakt naar de monumentenzorg in nazi-Duitsland. Ook binnen de Duitse monumentenzorg waren na 1933 reconstructie en het uitwissen van negentiende-eeuwse ingrepen ('Entschandlung') gangbaar. Deze restauratieprincipes waren echter vanaf de jaren twintig gemeengoed geworden binnen de steeds conservatiever wordende monumentenzorg. De nationaalsocialisten in Duitsland hielden er dan ook geen algemeen geldende restauratieprincipes op na en van een specifiek nationaalsocialistische monumentenzorg zou dan ook geen sprake zijn geweest.⁴⁹ Thomas Scheck laat in zijn verhandeling over de monumentenzorg in Sleeswijk-Holstein aan de hand van verschillende voorbeelden zien dat bij het 'normale' restauratiewerk meerdere restauratiewijzen naast elkaar konden bestaan en dat er daarnaast ruimte bleef voor pragmatische of vakinhoudelijke oplossingen in plaats van dogmatische.⁵⁰ Het nationaalsocialisme lijkt hooguit een bevorderende of remmende werking te hebben gehad

op deze tendensen. Concrete bemoeienis van nationaalsocialistische zijde lijkt zich alleen te hebben voorgedaan bij restauraties van monumenten die door de NSDAP of SS in gebruik werden genomen en de omvorming van middeleeuwse domkerken tot nationaalsocialistische heiligdommen, zogenaamde 'Kultstätten' of 'Weihestätten'.⁵¹ De opgave in Middelburg zou in zekere zin als Nederlands equivalent daarvan beschouwd kunnen worden.

TOT BESLUIT

Hoewel in 1940 de theoretische discussie over de *Grondbeginselen* en het toepassen van twintigste-eeuwse vormentaal bij de restauraties nog steeds werd gevoerd, bleek de heersende praktijk van de reconstruerende monumentenzorg in historiserende vormen dominant. Deze praktijk kon na 1940 op de goedkeuring van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek rekenen maar kwam niet hieruit voort. Zo zijn de Am-

6. Gedenksteen ter herinnering aan de restauratie van Korte Vijverberg 3, Den Haag, 1944, foto G.A.C. Blok (Haags Gemeentearchief)

7. Achtergevel van Korte Vijverberg 3 tijdens de restauratie, 1943. De twintigste-eeuwse aanbousels zijn al afgebroken. De negentiende-eeuwse ramen zijn nog wel aanwezig, foto E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief)

8. Achtergevel van Korte Vijverberg 3 na de restauratie, 1944, foto G.A.C. Blok (Haags Gemeentearchief)

sterdamse panden die door B. Moritz in *De Schouw* werden aangehaald als voorbeeld van goede restauraties vrijwel allemaal in de jaren vóór de bezetting gerepareerd.

Ook in het nationaalsocialistische Duitsland ontbrak het aan een uitgesproken nationaalsocialistische restauratieopvatting. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat dergelijke beginselen op last van de bezetter in Nederland werden geïntroduceerd, laat staan vooral ook geïmplementeerd. Ook als er nationaalsocialistische restauratieprincipes zouden hebben bestaan, waren de relatief korte periode van bezetting, andere prioriteiten in verband met de oorlogsvoering en de matige invloed van nazi-organisaties zoals de Kultuurraad

remmende factoren voor de toepassing van dergelijke beginselen.

Mijn onderzoek naar nationaalsocialistische invloeden op de Nederlandse restauratietheorie en -praktijk heeft zijn focus op de periode 1940-1944. Maar wellicht moeten we voor toekomstig onderzoek nationaalsocialistische beginselen loskoppelen van de bezetting en onderzoeken of dergelijke beginselen al vroeger in Nederland ingang gevonden hebben. Als we de conceptuele koppeling van de bezetting en nationaalsocialistische invloeden willen handhaven, zou een vergelijking met andere door nazi-Duitsland bezette gebieden verhelderend kunnen zijn voor het opsporen van mogelijke nationaalsocialistische invloeden.

NOTEN

- 1 W. Martin, *Herleeft de schoonheid. 25 Jaar monumentenzorg in Nederland 1918 – 10 mei – 1943*, Amsterdam 1945.
- 2 Martin 1945 (noot 1), 48-69.
- 3 V. Simons, *Getekend door de oorlog. Monumentenzorg in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog*, z.p. 2014, 6.
- 4 W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kriktiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1799-1953)*, 's-Gravenhage 1987, 192.
- 5 Denslagen (noot 4), 192.
- 6 Aan dit onderwerp wijdde ik in 2015 mijn masterscriptie *Architectuur en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht*, met als titel: *Eén doel, twee gedachten: het nationaalsocialisme en restaureren in Nederland 1940-44*.
- 7 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, 437-444.
- 8 M. Polano en M. Kuipers, 'Monumenten in nood. Het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, 66-78.
- 9 Polano en Kuipers 1995 (noot 8), 72-74.
- 10 D. van Laanen, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: Schulte e.a. 1995 (noot 8), 8-31.
- 11 A. Seyss-Inquart, 'Verordeningen betreffende de Nederlandsche Kultuurraad en de Nederlandsche Kultuurkamer', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 52, 425-428.
- 12 D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Nijmegen 2017, 66.
- 13 Keuning 2017 (noot 12), 97.
- 14 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 104, Nederlandse Kultuurkamer.
- 15 Seyß-Inquart 1941 (noot 11), 425-428.
- 16 P. Knegtmans, P. Schulten en J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam 1996, 198.
- 17 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6 juni '42-mei '43. Eerste helft*, 's-Gravenhage 1975, 465.
- 18 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 104, Nederlandsche Kultuurraad.
- 19 K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988.
- 20 Tillema 1975 (noot 7), 437.
- 21 Bosma 1988 (noot 19), 9. Over de naoorlogse restauratie zijn verschillende publicaties verschenen, waaronder: R. Zaccagnini-Visser, 'Het abdijcomplex te Middelburg architectonisch bedrog?', *Bulletin KNOB* 102 (2003) 6, 207-224 en H. de Lussanet de la Sablonière, *Restauratie aan het Abdijcomplex te Middelburg 1940-1971. Verslag van de restauratie en herbouw van de Rijks- en Provinciale gebouwen behorende tot het Abdijcomplex te Middelburg. Uitgevoerd door de Rijksgebouwendienst gedurende de periode 1940-1971*, 's-Gravenhage 1980.
- 22 Tillema 1975 (noot 7), 438-439.
- 23 Bosma 1988 (noot 19), 75-89.
- 24 Bosma 1988 (noot 19), 112.
- 25 A. Hubel, *Denkmalpflege. Geschichte, Themen, Aufgaben. Eine Einführung*, Stuttgart 2006, 123-124.
- 26 B. Moritz, 'Het eerherstel van oud-Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 4, 207-208.
- 27 M. Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, 13.
- 28 B. Moritz, 'De overblijfselen van het Gildewezen te Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 22, 547.
- 29 J. Theunisz., 'Over het kultureele leven onzer Neder-Saksers', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 5, 111.
- 30 T. Goedewaagen, 'Groningen-Drenthe en het Duitse Rijk', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, 506.
- 31 C.F. Staargaard, 'Groningen als cultuurcentrum', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, 509.
- 32 R. Stenvert e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Groningen*, Zwolle 1998, 108.
- 33 Hubel 2006 (noot 25), 122.
- 34 J. Gratama, 'Het huis Oude Schans 39 te Amsterdam gerestaureerd', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 28, 236-239.
- 35 Moritz 1944 (noot 26), 207-208.
- 36 Simons 2014 (noot 3), 99.
- 37 A. Groot en M. Cramer, *C.B. van der Tak. Stadsarchitect tussen modernisme en traditie 1929-1945*, Bussum 2007.
- 38 C.B. van der Tak, *Stadsherstel*, Amsterdam 1944. Een verkorte versie werd onder dezelfde titel gepubliceerd in nummer 4 en nummer 41 van jaargang 63 (1942) van het *Bouwkundig Weekblad*.
- 39 Van der Tak 1944 (noot 38), 9.
- 40 Groot en Cramer 2007 (noot 37), 340.
- 41 R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: Schulte e.a. 1995 (noot 8), 84.
- 42 Keuning 2017 (noot 12), 100.
- 43 C. van der Ven, 'De voormalige Rijks-gieterij van bronzen geschat te 's-Gravenhage', *Het Huis, oud en nieuw. Maandijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouw en sierkunst* 14 (1916) 2, 167.
- 44 G.A.C. Blok, 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd. De achtergevel', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 12, 572.
- 45 N. Cramer, C. Dumas en H.P.R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin*.

- Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, 's-Gravenhage 2004 (2e druk 1991), 113.
- 46 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, deel 3, Den Haag 1941, 434-438.
- 47 Cramer, Dumas en Rosenberg 2004 (noot 45), 113; Keuning 2017 (noot 12), 161.
- 48 Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken, met inleiding van dr. J. Kalf*, Leiden 1917; in 1940 herdrukt in *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 9, 69-75.
- 49 S. Fleischner, "Schöpferische Denkmalpflege". *Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege*, Münster 1999, 33.
- 50 T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur. Die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmalern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin 1995, 78-91 en 153-164.
- 51 Zie voor dit onderwerp: Scheck 1995 (noot 50), 169-180 en: U. Clemens-Schierbaum, *Mittelalterliche Sakralarchitektur in Ideologie und Alltag der Nationalsozialisten*, Weimar 1995.

M.A.G. DE JONG haalde in 2015 zijn master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht. Hij is sindsdien werkzaam als freelance architectuurhistoricus en als beleidsmedewerker mo-

numentenzorg bij Monumentenhuis Brabant in Geertruidenberg, een provinciaal steunpunt voor Noord-Brabantse gemeenten op het gebied van erfgoed, monumentenzorg en ruimtelijke kwaliteit.

HERITAGE PRESERVATION DURING THE OCCUPATION

IN SEARCH OF NATIONAL SOCIALIST RESTORATION IN THE NETHERLANDS 1940–1944

MARTIJN DE JONG

Between 1940 and 1943, during the German Occupation, restoration activities continued unabated in the Netherlands. Existing studies have already shown that, in the context of a reorganization of cultural policy and legislation, the occupier attached great importance to heritage preservation. There was an attempt (ultimately fruitless) to introduce a national historic buildings act and the National Socialists interfered actively in reconstruction and restoration matters in the (exceptional) case of Middelburg. They also set up the Nederlandsche Kultuurkamer and the Nederlandsche Kultuurraad with the aim of reorganizing the cultural sector along National Socialist lines. Yet there has been scarcely any research into the possible influence of this ideology on 'ordinary' restoration work in the Netherlands during the Occupation. The author hopes that this article will encourage further research into 'National Socialist restoration' in the Netherlands.

The author argues that in the long term, the *Gleich-*

schaltung (in effect, Nazification) of cultural organizations like the Kultuurkamer and the Kultuurraad had hardly any impact on institutional heritage preservation or restoration practice. Nor did the National Socialist tendencies of restoration architects like Jan Gratama, C.B. van der Tak and G.A.C. Blok affect restoration practice during the Occupation. Finally, an analysis of the National Socialist cultural journal *De Schouw* indicates that although attention was paid to restoration issues, no specifically National Socialist restoration principles were advanced that might have served as guide for Dutch heritage preservation. Based on these sources, the author concludes that there was little sign of any clearly defined National Socialist restoration principles in the Netherlands in the 1940s, let alone any that would have been relevant to heritage preservation, and draws a parallel with the continuity of 1920s conservative restoration ideas in Germany after 1933.